

”Varifrån kommer svenska värderingar och vad har de för betydelse?” – Li Bennich-Björkmans tal till Uppsala kommunfullmäktige den 31 maj 2021.

Intro

Jag minns fortfarande terrassen i vårt hus i Bhubaneswar i Orissa. Kvällen var mörk och varm, luften mättad av doften av vedrök och hundratals insekter som gnisslade. Aisha, som arbetade som assistent i Hans forskningsprojekt, Hans som jag var gift med då, berättade att hon skulle gifta sig. Vi var inbjudna. Hon frågade hur det hade gått till när jag och Hans hade gift oss. Hade vi träffats flera gånger innan bröllopet? Hur nära släkt eller vänner var våra föräldrar? Jag svarade, minns jag, att vi träffats på jobbet, blivit förälskade och levt ihop i två år innan vi gifte oss. Att det inte hade något med våra föräldrar eller familjer att göra, de hade faktiskt aldrig träffats. Jag sade att i Sverige gifte sig de allra flesta av kärlek, våra äktenskap är ”love marriages” i motsats till de ”arrangerade äktenskap” som jag uppfattade var den indiska modellen. Aishas syster Geepa sköt in att hon förstått att skilsmässor var vanliga hos oss, att barnen blev lidande, att många blev olyckliga och ensamma, långt från släkt och familj som de bodde. Geepa hade låtit sina föräldrar helt välja man åt henne, för, som hon sa, ”de kände henne bäst”, och hon hade faktiskt inte träffat Ashok förrän vid den storslagna bröllopsceremonin. Nu hyste de kärlek för varandra men, ja, det hade tagit tid.

Aisha däremot hade träffat Mohit några gånger redan, hon hade krävt att hennes föräldrar frågade efter hennes samtycke.

Släktrationer som grundläggande

Familjens roll – den som Aisha och Geepa talar om, den utsträckta, extended, familjen, släkten – har historiskt i flertalet länder och kulturer i världen och likaså nu varit helt central. Utan familjen klarar man sig inte. Den ger skydd, innebär materiell överlevnad, skapar emotionell och existentiell tillhörighet och ovillkorad gemenskap – men bjuder samtidigt på social kontroll, ofta strikt rollfördelning mellan könen och inom definierade hierarkier, medför sociala skyldigheter. Kollektivet, inte individen, är tillvarons verkliga grundenhet. Främlingar ska hållas kort, de kan utgöra hot och tillhör inte the insiders, the in-group. Som det var och är i Bhubuneswar i Indien, i stora delar av övriga Asien, i många afrikanska länder, mer eller mindre i Latinamerika, i delar av Eurasien och Östra Europa.

Men inte i Sverige. Och Sverige är inte ensamt. I det vi kallar västvärlden, en liten del av en stor värld, är familjelivet – den ”lilla världens” allra främsta uttryck och det som styr den ”stora världen” som Ingmar Bergman talade om – sedan länge grundat på kärleksäktenskapets logik, som i sin tur är det yttersta uttrycket för en långt driven individualism. På den lilla kärnfamiljens separata existens, att paren hittar varandra själva, gärna långt utanför den egna släkten och helt självständigt, och att de när de väl hittat varandra lever sitt eget liv, ibland till och med långt borta från föräldrar och släkt. I varje fall i egna hushåll. Det hindrar givetvis inte nära kontakt med familj och släkt. Men man är en egen enhet. Tar kärleken slut är ofta äktenskapet över.

Så märkligt, tyckte Geepa, och så sårbart. Hur kan ni låta era föräldrar, er släkt, bestämma över era liv, sade Emelia, Hans äldsta dotter, den där kvällen för länge sedan på terrassen i Bhubuneswar. Ingen tog illa upp. Men alla var förundrade. Hur kunde vi leva så? Hur kunde de leva så?

Psykologin

Vad är det vi ser? Svaret är: olika mentaliteter, olika mänskliga psykologiska uppsättningar eller kodningar, som har avgörande betydelse, för hur livet, vardagen, samhället och som en avspeglning av det politiken kommer att gestalta sig. Sättet att betrakta den grundläggande enheten i ett mänskligt samhälle som släkten och familjen eller som den friflygande individen skiljer sig radikalt åt mellan världens kulturer och har i sin tur stora implikationer för vårt sätt att tänka på auktoritet och jämlikhet, över- och underordning, rollfördelningen mellan könen och mellan generationer. Man följer universiella regler och är inte benägen – inte i teorin i varje fall – att särbehandla släktingar och vänner, och man litar på främlingar. Det får illustreras av följande exempel.

Det blev alltmer stökigt inom forskningsprojektet som Hans ledde, med pengar som kom från svenska SIDA. I början hade han bett professorn på det lokala universitetet att anställa några forskningsassistenter, som kunde genomföra de planerade enkäterna ute i byarna omkring Bhubuneswar. Efter bara någon dag eller två dök professorn upp vid vårt hus med två unga kvinnor och två män. Det visade sig snabbt att de alla var släkt med varandra och med professorn själv, som var deras "uncle". Alla hade de sina rötter i Mahara, ett litet samhälle utanför Bhubuneswar. Hans, som var och är en rättskaffens man, förklarade att det här gick inte an! I Sverige kallas detta nepotism; att anställa släktingar är korruption! Professorn blev alltmer irriterad och förklarade att dessa var utmärkta assistenter i projektet, och att han redan anställt dem. Men du kan ju inte anställa dina egna släktingar, avbröt Hans. Vem vore jag då, sade professorn tyst, om jag inte tog hand om mina egna som deras uncle. Jag vore en omoralisk människa. Det är min skyldighet och de kommer att göra ett bra jobb.

Jag utgår från att inga av dina kusinbarn eller bryllingbarn förväntade sig arbete på kommunförvaltningen när du, Eva, blev kommunfullmäktiges ordförande. Kanske hoppas de ändå att en och annan dörr kan öppnas med en sådan kontakt, men ”alla” vet att din förpliktelse och lojalitet är starkare mot ett abstrakt etiskt och lagligt regelverk som förbjuder jäv och betraktar nepotism som ett brott. Annars vore du omoralisk. Återigen är det skiljelinjen mellan individualismens grundackord och den enorma betydelse släkt och familj har globalt som leder till så skilda synsätt -och praktiker och lagstiftning.

Katolska kyrkan och dess uppbyggnad av Västeuropas stamsamhälle

Hur blev det så här? Hur har den västliga psykologin, synsätten, värderingarna, sättet att betrakta världen, uppstått? Och varför skiljer den ut sig?

För att ge ett svar måste vi söka oss tillbaka i historien, långt tillbaka, förbi 1700-talets upplysning, renässanserna 1400-tal och medeltiden tills vi hamnar någonstans i Västra Romarrikets sista, dramatiska, århundranden. Vi befinner oss då i tiden ungefär 0-400 år efter Kristus. I den successiva upplösning som pågick, där kejsarnas makt alltmer utmanades av germanska stridande stammar och av invasioner från Asien, uppstod också en mängd konkurrerande kristna rörelser och grupperingar som stred om tolkningar och inflytande. Som politiska partier kanske. Först förföljdes de kristna, men för att göra en lång historia kort så upphörde detta och på 300-talet efter Kristus blev kristendomen romersk statsreligion och den romersk-katolska kyrkan, som alltså idag kan se tillbaka på en 2000 år lång historia, växte därmed enormt i betydelse. Och snart hände något vars betydelse påverkar svensk politik och vardagsliv nästan 2000 år senare.

Katolska kyrkan, medeltidens första och främsta ”statsbildning” i Europa, påbörjade en politik som tog sikte mot att i detalj reglera vem som fick ingå äktenskap med vem, hur arvsregler skulle

se ut, och vem som fick ha sex med vem. Vad Harvard-antropologen Joseph Henrich som just kommit ut med boken *The Weirdest People in the World*, litet klatschigt kallar kyrkans ”Marriage-and Family program”, dess äktenskaps- och familjeprogram.

Detta genomförde man under loppet av ungefär 800-900 år meddelst påbud, lagstiftning och alltmer strikt påföljd i Västra Europa. Konsekvenserna som successivt visade sig blev alltså – som ni redan förstått - enorma, psykologiskt, mentalt, institutionellt och långt senare när det gällde välstånd.

Vad gick det ut på? Katolska kyrkans främsta strävan kom att associeras med att förändra familje- och reproduktiva mönster som i Västeuropa, precis som på de allra flesta håll i världen, hade siktat mot att stärka och förmera släkters välstånd, fortlevnad och styrka: släkter, ätter, klaner, extended families, vad vi nu väljer att kalla dem. Nära släktingar gifte sig därför ofta med varandra, de unga paren bodde kvar i fadershuset, det fanns möjlighet och rättighet till månggifte vilket män med status gjorde så att andra unga män som inte var resursstarka ’blev över ’ och aldrig fick möjlighet att gifta sig och få barn. Detta skapade stark oro, våld och stående härer av stridslystna hannar.

Allt detta ville katolska kyrkan förändra, delvis som ett uttryck för ideologi, delvis strategi. Det västeuropeiska spåret formades alltså av katolska kyrkans uttolkning av det kristna budskapet, ideologi – och av samma kyrkas insikt om att vår nedlagda biologiska instinkt att främst vara lojal och gynna våra anförvanter måste hållas tillbaka för att öka makten hos andra instanser, i det här fallet kyrkan själv, strategi. Släkter och omfattande och rika familjer utmanade kyrkans makt. Följdriktigt, när katolska kyrkan successivt gjorde sig oberoende av den politiska makten genom investiturstriden under 1000- och 1100-talet – långt fram i historien - införde man slutligen celibat för katolska präster som gjorde att dessa inte fick ha egna barn (åtminstone

legitima sådana) som kunde konkurrera om kardinalernas, biskoparnas och prästernas hjärtan och själar och om egendom och arv.

Förändrade och försvagade släkter och släktrationer ger i Europa upphov i små steg och över många hundra år till den förändrade mentalitet som jag började med att beskriva, en psykologi där en från slakten och familjen frikopplad individ alltmer ses som grundbulten och central. Som en överbyggnad växer institutioner fram som fångade upp och bäddade in dessa synsätt.

Individens rättsliga ställning som subjekt, demokratins tanke om varje individs rösträtt, rätten att ingå och avsluta äktenskap för både män och kvinnor; listan kan göras lång. Men det är psykologin, mentaliteten, som föregår institutionerna och hur samhällena organiseras; sedan tenderar institutioner och mentaliteter att förstärka varandra.

Det öppna samhället och det slutna

Låt oss nu ta ett stort hopp till en tid som ligger mycket närmare vår egen, 1900-talets mitt. I sin världsberömda *Det öppna samhället och dess fiender* som utkom 1945 när Andra världskriget precis tagit slut blottlade en av 1900-talets mest berömda tänkare, Sir Karl Popper, hur i det som började formuleras för över 2000 år sedan i antikens Grekland förekom två grundackord som följt mänskligheten alltsedan dess. Det ena är individualismens möjlighet, representerad av Sokrates som Popper kallar det öppna samhället, det andra - och lika övertygande - det slutna samhället och vad det erbjuder, förespråkat av Platon. För Platon blir samhället ett lyckligt tillstånd, inte av individuell frihet utan av social stabilitet. Stammen, slakten, familjen är dess grundenhet. Att var och en vet sin plats inom helheten skänker lugn inom detta det slutna samhället: social rörlighet och jakten på status som följer därav leder till oro, social konflikt och mänsklig olycka.

Västeuropas väg in i 1900-talets och det 21:a århundradets modernitet är det öppna samhällets successiva realiserande i Poppers mening. Och Katoslka kyrkans ideologi och strategi är en stor del av förklaringen. Ekonomiska, rättsliga och politiska ordningar och institutioner har ackompanjerat denna utveckling; demokratin med en man en röst, civila och politiska rättigheter som tillkommer individen, i den svenska välfärdsstaten socialförsäkringar och bidrag – inklusive föräldrapenningen som gör pappa med barn – som knyts till individen, inte familjen. Men vid dess sida har hela tiden ett för många, kanske ibland för flertalet, lika tilltalande alternativ vandrat: den gemenskap där några utvalda leder, alla fyller sin givna funktion och moralen lyfts från individens axlar till kollektiva restriktioner och lagar. Oftast en släkt, klan eller stambaserat samhälle. Det slutna samhällets lockelse har därför aldrig upphört, ens i Europa. Och undra på det: för livet i det öppna må vara dynamiskt och förhållandevis fritt. Men det också utsatt, ensamt ibland och ofta osäkert. En hel del går förlorat. Precis som Geepa där på terrassen så riktigt pekade på.

I de tider av stark förändring, oro och ekonomiska och kulturella konfrontationer som vi lever i nu vaknar längtan efter det slutna samhället till liv igen. Först försiktigt, sedan med allt starkare kraft. Trumps framgångar och polariseringen i USA, de nationalistiska partiernas starka framväxt i Europa, är alla variationer på de grundackord som det slutna samhället slår an: längtan efter ovillkorlig tillhörighet och en nära gemenskap, en uppgift och plats i den kollektiva tillvaron, och åstundan att bli ledd, inte att välja. Flykten från den individuella friheten är således det öppna samhällets eviga följeslagare.

Avslutning

Det här är inte ett tal om rätt och fel, om moral och omoral, utan framförallt har jag velat fästa er uppmärksamhet och ert intresse på den fascinerande väv som den mänskliga psykologin i dess

mångfald utgör, hur mycket av det vi i en viss kultur betraktar som självklart och givet och inte ”ser”, kan exotiseras och ifrågasättas med andra psykologiska glasögon på. Men det är heller inte ett tal där jag vill relativisera, hävda att kollektiv och individualistisk grundsyn är ”lika bra” eller lika dåliga, bara olika. För det visar forskningen att så är det inte. Den långa, historiska och psykologiska resan mot ett samhälle som vi med Popper kan kalla öppet, där vår biologiska drift att bevara släktens, klanens och stammens maktställning utmanas av opersonliga institutioner och individers autonoma ställning och ansvar, har lett till en dynamik och mänsklig kreativitet på många plan som gjort världen till en bättre plats. Den ledde också till förlust: av gemenskap som sociologen Tönnies skriver om i 1900-talets början, gemenskap ersätts av ”samhälle”, ett ensammare och kallare samhälle, men ett där vi samtidigt ständigt lever samman med främlingar och underordnar oss dem litar på att deras intentioner mestadels är goda. Det öppna samhället är alltså ytterst inte institutioner utan en mentalitet som också den ständigt måste förstås - och förstärkas. Det är allas vår uppgift, men inte minst er som politiska makthavare. För det slutna samhällets trygghet, självklarhet och, paradoxalt kanske, ofrihet slår an djupt liggande biologiska ackord hos oss människor. Dess lockelse är ständigt närvarande, och en del av nutidens populistiska rörelser bygger precis på det. Ni har säkert hört om GAL-TAN dimensionerna, där TAN i stor utsträckning fångar in just viljan att sluta samhället. Då gäller det att, utan att förneka västvärldens skam och skuld för koloniala övertramp, rasism och sexism, ändå stå fast vid att den slutna typen av gemenskap i mycket högre utsträckning än den öppna bygger på vi och dom, på hierarkier och ofrihet och ständig kamp mellan stridande män. Det öppna samhälle som katolska kyrkan bidrog till att skapa också i Sverige har definitivt också sina baksidor, smutsiga historier och fördomar. Men som ni som pragmatiker i politikens tjänst vet: Ingen är perfekt.